

РЕЛІГІЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ

В статті аналізуються проблеми впливу релігії на українське націєтворення.

The problems of the influence of religion on the Ukrainian nation's building are analyzed in this article.

В українському суспільстві упродовж останнього двадцятиріччя фактично безперервно відбуваються трансформаційні процеси. Зміни в державному устрої, політичній системі, системі економіки, сферах освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я тощо на сьогоднішній день ще далекі від фази свого завершення. Всі зазначені елементи суспільного життя сучасної України взаємопов'язані та здійснюють взаємний вплив, формуючи стиль державної політики та характер громадської думки. Одним з відносно нових чинників, що активно влітається в соціокультурну тканину українського соціуму, є релігійність.

Релігія – явище багатогранне й неоднозначне. Різні сфери людського пізнання – філософія, історія, релігієзнавство, психологія, соціологія не однаково трактують цей феномен, навіть в одній галузі трапляються кардинально протилежні трактування. Безперечним залишається те, що релігія є явищем духовним, психологічним і соціальним. Упродовж свого існування релігія виконувала важливі *суспільні функції*: світоглядну, комунікативну, регулятивну, інтегруючу та ін.

Релігія є важливим компонентом людського розвитку, а форми, в яких вона проявлялась на різних стадіях історичного процесу, часто мали виразну етнокультурну природу і специфіку. Загальні тенденції світового розвитку показують, що самобутні релігійні погляди були невід'ємною частиною життєвого укладу та суспільного устрою давніх племен, античних та середньовічних народів, модерних націй. Вони притаманні усім сучасним народам, суттєво впливаючи на формування етнічної та національної самосвідомості спільнот. Релігія відіграє роль ключового системоутворюючого фактора культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Міжнародні відносини також мають глибоку релігійну складову.

Релігія є специфічною сферою людської життєдіяльності, яка сама по собі не може визначати соціальні дії та позиції індивідів, груп чи спільнот. Роль релігії у суспільстві може опосередковуватися через певні характеристики, властивості суб'єктів суспільного процесу. Поняття "релігія" передбачає виокремлення особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи. Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. Стабільність є неодмінною передумовою поступального розвитку суспільства. Вона зумовлюється економічними, політичними, соціальними та іншими факторами. Важливим чинником суспільної стабільності може стати релігійна сфера, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості, тому вона є фактором суспільної стабільності. Вплив релігійності на стабільність у сучасному українському суспільстві пов'язується з проблемою духовного розвитку громадян України, адже без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший суспільний розвиток. Українське суспільство, намагаючись сьогодні змінити ситуацію на краще, з усією очевидністю також демонструє, як багато прогресивних намірів та починань часто не здійснюються через бездуховність людей і значною мірою гальмуються нею. Є різні підходи до розуміння сутності та змісту духовності людини: соціально-філософський, психологічний, морально-етичний, релігійний та українознавчий. Сутність останнього полягає в *інтегруванні філософського, істо-*

ричного та релігійного українознавства, а також в широкому використанні концептуального інструментарію філософської антропології, соціальної філософії та політології.

Поставлена проблема набуває особливої *актуальності* в умовах розбудови духовного фундаменту національного становлення українців і зумовлена складним процесом становлення української державності. Розробка теоретичних засад і визначення сутності релігії як важливого соціокультурного феномена, що зумовлює процес націєтворення, на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства. Адже сучасні тенденції національного відродження вимагають більше уваги приділяти джерелам і рушійним силам націєтворчих процесів, умовам і факторам, які впливають на характер, особливості та динаміку їхнього розвитку. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба у філософсько-світоглядному аналізі релігії як унікального феномена духовного життя українців та системного чинника національного розвитку України.

Незважаючи на досить великий дослідницький інтерес до проблеми українського націєтворення [3; 7; 9; 10; 15], багато аспектів залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими. Зокрема, ті, що безпосередньо торкаються теми даної статті. Хоча дослідження національної проблематики доволі широко представлені і в історії філософської думки, і в сучасній науковій літературі, проте релігійні аспекти проблеми становлення і розвитку української національної спільноти досі залишалися недостатньо висвітленими. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба у філософсько-світоглядному аналізі релігії як унікального феномена духовного життя українців та важливого чинника національного розвитку України. *Мета даної статті* полягає в тому, щоб розкрити особливості релігії як чинника українських націєтворчих процесів.

Відомо, що становлення нації – це досить складний, суперечливий і тривалий процес, який перетворює етнічну спільноту на національну. Сутність етносу найбільш яскраво проявляється в етнічних процесах, які мають переважно адаптаційний характер, проходять стихійно й багато в чому є незалежними від свідомості та волі людей [3, 94–103]. Сутність нації найбільш яскраво виражається в національних (національно-визвольних, релігійних, ідеологічних, дисидентських, культурно-просвітницьких) рухах, які являють собою діяльність великих мас людей, спрямовану на досягнення певних цілей (найчастіше політичних і соціально-економічних). Національними є також рухи, породжені національним гнітом, дискримінацією за ознакою етнічної, релігійної, мовної приналежності. Такі рухи, як правило, мають політичну програму й ідеологію. Національні та національно-визвольні рухи (які є головним рушієм націєтворчих процесів), на відміну від етнічних процесів, належать переважно до суспільно-політичної сфери. Нація в цих рухах виступає як певна суспільно-політична сила, суб'єктну активність якої не можна не брати до уваги [3, 94–103]. Отже, націєтворення передбачає наявність певної сукупності послідовних дій і засобів (культурницьких, ідеологічних, духовно-світоглядних, суспільно-політичних, інформаційно-психологічних), спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей.

Роль релігійного чинника у поступі української спільноти вивчали митрополит Іларіон (Іван Огієнко), Андрей Шептицький, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов та ін. [4; 6]. Важливим внеском у дослідження ролі християнства в українському націєтворенні є праці М. Братасюка, І. Власовського, І. Паславського, А. Річинського, Є. Сверстюка та багатьох інших [1; 2; 8; 11; 14].

Сучасні вчені пишуть про "незаперечну взаємоперехресненість і взаємозначеність релігійної та національної сфер в їх багатоманітних проявах і наслідках" [9, 18]. На думку О. Реєнта і О. Лисенка, "християнство як форма світосприймання і спосіб дії виробило універсальну морально-етичну "матрицю", здатну формувати суспільні відносини соціуму і навіть бути їх соціально-політичною домінантою (згадаймо хоча би європейське середньовіччя)" [9, 8–9]. Релігієзнавці, соціологи, історики, філософи порізно оцінюють роль християнства і релігійного чинника в українському національному становленні. Зокрема, С. Кагамлик підкреслює [5], що дослідники визначають основні елементи українського християнства, які сприяють українському визвольному рухові: а) релігійність українського народу; б) тисячолітній поступ християнської України, який визначає визвольну дію, що не може абстрагуватися від християнського світогляду; в) створення українським народом самобутньої церковної форми, що канонічно і обрядово відрізняється від інших конфесій і чинить опір будь-яким способам її знівелювати.

Відомо, що релігійний світогляд і церковні соціокультурні практики активно впливають на соціально-економічні, етнічні, політичні, культурні процеси як безпосередньо, так і опосередковано. При цьому важливим питанням є те, в яких формах сам народ усвідомлює зв'язок між собою і своєю релігією [1]. Адже постання етнічної спільноти безпосередньо пов'язане з виникненням колективної свідомості і самосвідомості. Розвинута релігійна свідомість виконує детермінуючу роль в процесах націєтворення, оскільки колективне усвідомлення єдності й спадкоємності культурно-історичних процесів на власних етнічних теренах протягом багатьох поколінь, спільного історичного минулого свого народу та творення "проекту спільного майбутнього" є важливим чинником переростання етнічної спільноти в національну. Релігійна свідомість – це складне динамічне утворення, яке історично розвивається, маючи різні рівні розвитку та форми вияву. Вивчення релігійної свідомості дозволяє розкрити внутрішні механізми самоорганізації життєдіяльності спільноти. Релігійна свідомість завдяки великій духовній насиченості здатна сприяти об'єднанню окремих людей в систему цілісного національного "Ми". Релігійну свідомість варто розглядати як важливу складову частину національного життя, що визначається змістом ідей, цінностей, смислів і рівнем духовності "носіїв національних ознак", здатністю суб'єктів національних відносин усвідомлювати інтереси своєї спільноти і об'єктивні потреби суспільного розвитку, приймати суверенні рішення й давати адекватні відповіді на "виклики часу".

Відомі українські релігійні діячі (М. Смотрицький, З. Копистенський, С. Косів, Г. Кониський, Андрей Шептицький, Августин Волошин, Іван Огієнко, Василь Липківський, Йосип Сліпий та ін.) на різних етапах націєтворення активно реагували на проблеми й негаразди українського народу, на процес національного відродження, міжнаціональні конфлікти. Величезною була роль українського духовництва у просвітницькій діяльності, пропагуванні ідей національної мобілізації, збереженні культурних традицій українців, публіцистичній, політичній діяльності, у відродженні традицій національного церковного життя, в перекладі сакральних текстів українською мовою, у формуванні національних церковних структур. Українське християнство і сьогодні могло б відіграти роль національно-консолідуєчого чинника і плідно працювати на національну ідею [3, 49]. Потреба вивчення традицій і особливостей впливу релігії на процес українського націєтворення значною мірою зумовлена сучасною ситуацією в Україні, практичними намаганнями окремих церков відігравати провідну роль у суспільному житті України, впливати на формування її міжнародного статусу.

Н. Яковенко переконливо показала [15], що саме українські релігійні діячі вплинули в XVI–XVII ст. на відродження історичної пам'яті та історичної свідомості українців, які актуалізувалися на підставі "перечитання" давньоруської історії та під впливом польської історіографії (історіоописання XVI ст. поступово відступало від орієнтації на "дії володарів" і перетворювалось на "історію народів" та "національну історію"), яка стала "каталізатором" цих процесів. Саме вони створили "ідеологічний місток" між Київською Руссю та Україною XVI–XVII ст. шляхом поширення панегіричних творів, що описували героїко-діяльний ракурс образу конкретного Княжого Дому (перші генеалогічні репліки, які виводили рід князів Острозьких від Рюриковичів, датуються 1574 та 1578 роками) і підтверджували сам факт політичного буття руського (українського) народу з часів Київської Русі. Саме вони сформували нові світоглядні уявлення "про Русь як політичний простір" (який у своїх географічних обрисах збігається з територією південних ("українських") князівств киево-руської доби), про існування "народу руського" як політичного суб'єкта, чії права були закладені за руських князів, що підтвердило зміцнення регіональної самосвідомості руської шляхти і зумовило формування "передмодерної української ідентичності у її політичному вимірі". Саме вони обґрунтували киевоцентризм зі своєю мотивацією, смислотворенням та системою доказів (довгий час відбувалась сакралізація Києва як культурного, політичного ("це буде мати городам руським") та християнського центру Руської держави (а пізніше – України), культивувалась метафора "Київ – другий Єрусалим", що в XVI–XVII ст. стане підґрунтям для постання важливих національно-політичних ідеологем та ранньомодерної національної самосвідомості українців.

Значний вплив на українські націєтворчі процеси справила діяльність українських братств (національно-релігійних товариств, створених при церковних парафіях членами ремісничих та цехових організацій протягом XVI–XVII ст. в багатьох містах України), які сприяли поширенню на українських теренах ідеї оборони української національної самобутності, ідеї національно-культурного розвитку України, ідеї соціальної та національної рівності, а також реформаційних та гуманістичних ідей, які проринали на українські терени з Європи.

В процесі боротьби українців проти Берестейської унії українське православ'я стає прапором боротьби із засиллям польської мови і культури, а релігійні ідеї стають символом боротьби за національну незалежність і головними цінностями, навколо яких кристалізувалась національна ідентичність. Табір рішучих противників унії очолили князь К. Острозький та відомі релігійні діячі – єпископи Г. Балабан та З. Копистенський, архімандрит Києво-Печерської лаври Никифор Тур та ін. Визвольна війна українського народу, що почалась у 1648 р., дала суттєвий поштовх для українського націєтворення, для розвитку національної культури; для зародження власне національної ідеї, оскільки народ обороняв свою самобутність, боровся проти національної, релігійної та соціальної дискримінації.

Процес становлення й утвердження української нації супроводжувався в XVII–XIX ст. грандіозною дослідницькою працею українських вчених, "будителів" і сподвижників, серед яких було багато релігійних діячів, які виконували надзвичайно потрібні для України націєтворчі функції, витворили українську літературну мову і окреслили українську національну індивідуальність на основі з'ясування етнокультурних, релігійних і світоглядних особливостей українців. Духовна інтелігенція відіграла значну роль у національно-просвітницькому та національно-культурному русі, а разом з тим й у процесі національної мобілізації українського народу. Проте на різних проміжках історичного процесу кінця XVII – початку XXI ст. її роль була не однаковою. Істотними були й відмінності умов соціально-політичного розвитку і релігійної політики урядів у різних регіонах України.

Хоча поліконфесійність є звичайним явищем для України, але лише Православна церква, Українська Греко-католицька і Римо-католицька церкви можуть претендувати на роль національно-консолідуючого чинника. Саме ці церкви у найскладніші моменти історії нашого народу й нашої державності зберігали самобутність, окремішність та неповторність української культури і традицій. Особлива роль і місце в суспільно-політичному і національно-культурному житті України належить все-таки Православній церкві. Православ'я є традиційною релігією українців, саме православ'я суттєво сприяло утворенню та відновленню державності українського народу. В. Ульяновський наголосив, що саме "православ'я як осердя нації й стабілізуюча сила національної ідеї є одним із циклічно виникаючих гасел церковної та громадянської історії України" [12, 11].

В останні роки активно обговорюється роль Української Греко-Католицької Церкви в українському націєтворенні. Дослідники підкреслюють, що в лоні УГКЦ українці консолідувалися і збереглися як нація між православними росіянами та поляками як римо-католиками. І. Паславський вважає, що "месіанська ідея" української церкви – "синтез греко-візантійської культурної спадщини з духовними цінностями західно-європейського світу є закономірним проявом українського національного духу" [8, 37]. Отже, здатність українського християнства бути *системним чинником* суспільного та державного життя українського народу підтверджено історією. Загалом поліконфесійність та урізноманітнення релігійних процесів збагачує сучасну національну культуру і разом з тим дозволяє виробити уявлення про пріоритетні загальнолюдські цінності віротерпимості, толерантності, свободи віровизнання, необхідні для побудови демократичного суспільства в Україні.

Отже, релігія є *системним чинником національного розвитку* української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції. А церква як орієнтуючий і духовно спрямовуючий орган для коригування соціальних дій релігійної частини населення спроможна сприяти не тільки досягненню злагоди й стабільності в українському суспільстві, але й досягненню духовної єдності українського суспільства. Релігія та релігійний плюралізм (який характерний для України) здатні суттєво гуманізувати й демократизувати розвиток суспільства. Релігійність є важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження і розвитку національних традицій. Чим вищий рівень релігійності суспільства, тим активнішим і ефективнішим є процес націєтворення, тим міцнішою є національна консолідація, тим стійкішим є суспільство, яке уникає втрати й нівелювання своєї ідентичності і традицій під натиском глобалізації та космополітизму.

Оскільки політика звертається до релігійної сфери, церква як релігійний інститут, незважаючи на нинішнє відокремлення від держави, також претендує на участь у вирішенні суспільно-політичних проблем та здійснює вплив на суспільну свідомість. У сучасному українському суспільстві взаємозв'язок релігійних і політичних інститутів розглядається у двох основних аспектах. Перший – пов'язаний із виконанням релігією функції обґрунтування і підтримки базових цінностей даного суспільства. Другий аспект полягає у співвідношенні політичних та релігійних інституцій, які представляють інтереси певних соціальних груп.

Релігійність українців в історичному контексті була пов'язана із процесами національного відродження. Не є винятком і сучасний етап українського державотворення. Хвилі демократизації і пробудження національної свідомості супроводжувалися піднесенням релігійного життя і зростанням релігійності. Співвідношення релігійності та процесів національного відродження в сучасній Україні

дає підстави зробити такий висновок: релігійність саму по собі не можна розглядати, як чинник, що безпосередньо впливає на процеси націєтворення. Релігійність може виступати *каталізатором* національних процесів за умови належності спільноти, чи її частини (зокрема, національної еліти) до церкви, яка проголошує цінності, спрямовані на формування національних пріоритетів.

Отже, релігійний фактор може відігравати важливу роль у процесах національного відродження і державотворення, справляти великий вплив на їх перебіг [13]. Залежно від того, наскільки ці процеси відповідають релігійним віруванням та інтересам конфесій, він може виступати їх дієвим каталізатором, або ж, навпаки, вагомою перешкодою для розвитку цих процесів.

Важливість релігійного чинника досекулярної доби визначалася великою мірою тією моделлю державно-церковних відносин, що склалася внаслідок прийняття візантійського типу християнства та запозичення елементів західного християнства. У цій моделі релігії відводилася роль ідеологічної опори держави, однак, несприятливі зовнішньополітичні умови виявили слабкість релігійного фактора в цій сфері. Спроби мобілізації суспільства для політичних завдань на основі релігійних ідей і гасел показали неспроможність релігії тривалий час заступати ідеологію.

Історичний досвід державної політики та діяльності політичних партій і організацій переконали, що ігнорування релігійного чинника, як і надмірна надія на його дієвість, веде до згубних наслідків (політизації релігії, міжконфесійних конфліктів, кризи релігійно-політичних відносин), що загрожують стабільності суспільства і підривають міжнародний престиж держави. Тому роль релігійного фактора у політичному житті суспільства не можна ні нехтувати, ні переоцінювати.

Упродовж історії в силу об'єктивних причин – незавершеності структурування політичного життя, слабкості (чи відсутності) політичної еліти, браку ідеології – Церква тривалий період виконувала цілий ряд невластивих їй політично значущих функцій, що й визначало велику важливість релігійного фактора для політичного життя України. Однак, правдива роль релігії полягає не в участі конфесій у політичних подіях, але в її обмежувально-виховному потенціалі, у здатності впливати на світогляд і політичну позицію громадян держави, формувати відповідальних політичних лідерів. І саме такою вона повинна бути в сучасній Українській державі.

1. Братасюк М. Християнство як етноконсолідуючий чинник // Християнство і національна ідея: Науковий збірник. – Київ – Тернопіль – Краків, 1999.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – У 4-х тт. – Т. 2. – Київ – Нью-Йорк, 1990–1999.
3. Воропаєва Т. Українські націєтворчі процеси крізь призму сучасних націєтворчих концепцій: комплексний підхід // Українознавство-2005. Календар-щорічник. – К., 2004. – С. 94–103.
4. Іларіон. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – 2 вид. – Вінніпег, 1982.
5. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. – К., 2005.
6. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1993.
7. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
8. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994.
9. Реєнт О., Лисенко О. Християнство і національна ідея. – К., "Богдана", 1997.
10. Розумний С. Українська ідея на тлі цивілізації. – Київ:Либідь, 2001.
11. Северстюк Є. На святі надії. – Київ: Наша віра, 1999.
12. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви // Київська старовина. – 2005. – № 5.
13. Цілко А., Кагамлик С., Постаня Печерського монастиря та утрадиційованя чернецтва у київській християнській культурі (до 950-ліття від часу заснування Києво-Печерської Лаври і 230-ї річниці закладіння Успенського собору на Почаївській горі) // Українознавство – 2001: Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 73 – 77.
14. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. – Т. I. – Рим; Нью-Йорк, 1965.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.